

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2020. – С. 59–68
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2020. – pp. 59–68
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2020.51.59-68>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(41)[331.1-053.2:61]«178/184»

© Олена Макарова* (Чернівці)

ДИТЯЧА ПРАЦЯ В АНГЛІЇ В ДОБУ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (МЕДИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті охарактеризовано використання дитячої праці під час промислової революції в Англії та жахливі умови життя й праці дітей, задіяних у промисловому виробництві. Проаналізовано медичні наслідки безжальної експлуатації дітей на фабриках і шахтах, а також їх вплив на прийняття перших фабричних законів, які регулювали тривалість робочого дня, умови праці тощо.

Ключові слова: дитяча праця, промислова революція, жорстока експлуатація, виробничий травматизм, хронічні хвороби, каліцтва, фабричне законодавство.

Olena Makarova (Chernivtsi)

THE CHILD LABOUR IN ENGLAND DURING THE INDUSTRIAL REVOLUTION (THE MEDICAL ASPECT)

Abstract. The aim of this study is to analyze the medical aspect of child labour during the Industrial Revolution in England. As it is known one of the most excesses of the Industrial Revolution was the brutal exploitation of child labour. However, the medical consequences of such exploitation have not been sufficiently studied by historians. The use of the large-scale application of child labour at factories and mines was one of the most visible social phenomena of the Industrial Revolution in England. The first machines were quite easy to use and did not require high qualification and considerable physical strength, so that women and children could work on them. The manufacturers noticed that they could exploit children more profitable than adults, as they could pay less and children couldn't defend their interests. Therefore, children worked alongside adults up to 14 – 16 hours a day and for wages several times lower. Even children of 5 – 7 years had to work at the factories. The hours of their work were only limited by complete exhaustion after various coercive methods had been unavailingly applied to continue working (for example, after beating by overseers). Their treatment was most inhuman. Even worse were the conditions in which children worked in the coal mines (as a rule, in the dirty and dangerous conditions), until this was stopped by an Act in 1842. As Henry Gibbins wrote in his «Industrial History of England»: «We hear of children and young people in factories overworked and beaten as if they were slaves; of diseases and distortions only found in manufacturing districts; of filthy, wretched homes where people huddle together like wild beasts; we hear of girls and women working underground in the dark recesses of the coal-mines, dragging loads of coal in cars in places where no horses could go, and harnessed and crawling along the subterranean pathways like beasts of burden. Everywhere we find cruelty and oppression, and in many cases the workmen were as slaves bound to fulfil their master's commands under fear of dismissal and

* к.мед. н., доцент кафедри догляду за хворими та вищої медсестринської освіти Буковинського державного медичного університету.

PhD in Medicine, Associate Professor, the Department of Nursing and Higher Nursing Education, Bukovinian State Medical University.

orcid.org/0000-0003-3348-2440

E-mail: makhelen2010@gmail.com

starvation». The English public was shocked when it became known about terrible sufferings and hardships of children as a result of capitalist greed and cruelty. With time the evils of this system of child labour were evident, and the results of their sufferings were seen in the early deaths of the majority of children and in the crippled and distorted forms of the majority of those who survived. Engels was right when he wrote that the wealth of British industrial monopoly was created at the expense of the health and lives of English children. The author of article analyses the negative influence of exhaustive work at factories and mines on health of children (occupational injuries, chronic diseases, mutilation). She also traces the main stages of the public movement for legislative restriction of child labour in England's industry which served one of important reasons for the first Factory Legislation. As a result of research, the original conclusion was made that the medical aspect of child labour could significantly impair the production characteristics of future generations of English workers. This circumstance, according to the author, has become one of the main motives that prompted the ruling elites of the state to accept the adoption of factory laws.

Keywords: *child labour; Industrial Revolution, hard exploitation, occupational injuries, chronic diseases, mutilation, factory legislation.*

Велика Британія була першою з країн, що встала на шлях індустріального розвитку. Вона першою започаткувала й завершила промислову революцію, завдяки чому стала в XIX ст. найбільш промислово розвинутою державою, яку, не без підстав, називали «майстернею світу». Промисловий переворот потягнув за собою радикальні зміни в усіх царинах суспільства¹. Варто зауважити, що його соціальні наслідки для британського суспільства мали вельми неоднозначний характер. За промислову революцію країні довелося сплатити величезну соціальну ціну. Впродовж багатьох десятиліть соціально-економічне становище трудящих, в першу чергу найманих робітників, залишалося вкрай важким. Як відомо, серед робітників, які піддавалися нещадній експлуатації на заводах, фабриках, шахтах тощо, велику частку складали жінки й діти. Останні часто-густо ставали й першими жертвами того, без перебільшення, тюремно-каторжного режиму, який був характерним для промислових підприємств Британії в зазначений період. Умови життя й праці англійських трударів правдиво й з великою художньою силою відобразив у своїх романах видатний англійський письменник Чарльз Діккенс («Олівер Твіст» та інші), а також майбутній прем'єр-міністр Великої Британії Бенджамін Дізраелі у своєму романі «Сибілла, або Дві нації».

В українській історіографії проблема використання дитячої праці у Великій Британії в добу індустріальної революції в усіх її аспектах і повноті не привертала особливої уваги дослідників. Можна лише згадати кандидатську дисертацію та статті чернівецької дослідниці О. Г. Широкової². Водночас дослідження обраної проблеми має не тільки науково-пізнавальне значення, але й неабияку суспільно-політичну актуальність, адже за даними Міжнародної організації праці, у світі станом на 2016-й рік змушені були працювати 152 млн дітей віком від 5 до 17 років, а майже половина з них, тобто 73 млн, були зайняті небезпечними видами робіт (https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_714274/lang--ru/index.htm). Тому Генеральна Асамблея ООН одностайно прийняла резолюцію, яка оголосила 2021-й рік Міжнародним роком боротьби з дитячою працею.

Метою даної розвідки є спроба проаналізувати медичний аспект дитячої праці в Англії під час промислової революції.

Розгортання промислової революції в Англії, тобто винахід і запровадження у виробничий процес машин, супроводжувалося появою все більшого числа заводів і фабрик – нової організаційно-технологічної форми виробництва. Спрощення технологічних процесів завдяки використанню машин, робота на яких не вимагала застосування значної фізичної сили (як у чоловіків) та високої кваліфікації (як у ремісників), зумовило залучення на промислові підприємства великого числа жінок і дітей, яким, зрозуміло, власники фабрик і шахт платили значно менше, ніж чоловікам.

Так, приблизно через двадцять років від початку промислового перевороту (точніше, на 1788 р.) на 142 прядильних фабриках працювало 26 тис. чоловіків, 31 тис. жінок і 35 тис. дітей³. На найбільших бавовняних фабриках країни зазвичай половину робітників складали жінки і чверть – діти⁴. Фабриканти воліли використовувати саме дитячу працю, оскільки на нових фабриках, де почали застосовувати перші машини (зокрема верстати), не потрібна була висока кваліфікація, а дітей легше було тримати в рабській покорі. На багатьох фабриках працювало по тисячі і більше дітей. Здебільшого це були так звані «парафіяльні діти» (тобто сироти або діти бідняків, що пе-

ребували під опікою парафії)⁵. Дешевизна дитячої праці порівняно з працею дорослих робітників разом з особливостями фізіології та психіки дитячого організму, завдяки яким діти доволі легко оволодівали необхідними виробничими операціями, а також та обставина, що вони були найбільш беззахисною та покірною частиною робітників, яка не могла чинити опір жорстоким вимогам фабричних порядків, – все це пояснює особливу зацікавленість капіталістів у використанні дитячої праці. Дитяча праця широко використовувалася й в шахтах. Справа в тому, що дитині потрібно було менше місця в забої, а значить, при прокладанні штолень можна було витягати менше землі, отже, шахтовласнику необхідно було витратити менше коштів на забезпечення роботи самої шахти. На фабриках і шахтах використовували працю дітей віком навіть 6 – 7 років; такі діти могли збирати відходи, зв'язувати обірвані нитки, працювати з вентиляційним обладнанням у шахтах (тобто відкривати дверцята у вузьких штольнях тощо). Застосування дитячої праці на багатьох вугільних копальнях спростило розробку пластів невеликої товщини, бо забезпечило транспортування добутого вугілля всередині шахт та подачу його на поверхню за допомогою дітей і підлітків як тяглової сили.

Умови праці на англійських фабриках останньої третини XVIII – першої половини XIX ст. були дійсно жакливими, не існувало ніякої охорони здоров'я та праці робітників, то й не дивно, що сучасники порівнювали їх із каторжними роботами. Це визнавав навіть такий респектабельний журнал, як «Gentlemen's Magazine», який у 1782 р. повідомив своїм читачам про умови життя цих нових пролетарів: «Вони задихаються від шкідливих газів у шахтах і рудниках або стають жертвами отруйних випарів під час обробки металів, мастил, порошоків, рідких речовин і т. п. На фабриках вони являють собою сумну галерею сліпих, кульгавих, передчасно одряхлілих астматичних і покалічених інвалідів або напівінвалідів, в яких ледь жевріє життя...»⁶.

Середня тривалість робочого дня на нових промислових підприємствах сягала 13 – 14 годин, а нерідко й 16 – 18 год. У 1815 р., за даними парламентської комісії по обстеженню умов праці на текстильних фабриках країни, дівчата починали працювати з 8-ми років, а їхній робочий день зазвичай тривав з 6-ї ранку до 7-ї вечора, але бувало, що з 5-ї ранку до 9-ї вечора при 40-хвилинній перерві на обід. Відомий англійський письменник, агроном і економіст Артур Юнг у своїй книзі «Шість місяців по півночі Англії» писав, що на вовняних і шовкових підприємствах Лідса ткачі отримували 7 – 10 шилінгів на тиждень, ткалі – 3 – 4 шилінги, пряжа – 2,5 – 3 шилінги, дівчатка – 1 шилінг 8 пенсів, хлопчики восьми – дев'яти років – 2,5 пенса на день, а хлопчики шести (!) років – 1 пенс⁷. А. Юнг написав свою книжку 1770 року, але використання праці малолітніх дітей продовжувалося й в наступні десятиліття. Так, у звіті фабричної комісії 1833 року повідомлялося, що на фабриках діти подекуди починали працювати з п'ятирічного віку, частіше – з шестирічного, дуже часто з семирічного й більшою частиною з восьми-дев'ятирічного віку, що робочий час продовжувався часто 14 – 16 годин на день (не рахуючи перерви на їжу), що фабриканти дозволяли наглядачам бити дітей тощо⁸. Отже, як бачимо, траплялися випадки (й вони були непоодинокими), коли на фабрики брали працювати дітей навіть з п'яти-шести років.

Загальне погіршення становища робітничого класу в часи промислової революції також сприяло ще більшому залученню дітей на виробництво через нездатність дорослого населення власною працею забезпечити існування своїх родин. Тому доволі часто єдиним шляхом врятування сім'ї від голодової смерті було працевлаштування дітей на роботу.

На заводах і фабриках на малолітніх дітей чекала не тільки безжальна експлуатація, але й тілесні покарання за найменшу провину. Наприклад, покарання за недостатню швидкість у роботі або за те, що дитина, стомлена 14 – 16-годинною роботою, засинала біля верстата, були звичайним явищем. На багатьох фабриках щодо дітей панувала витончена жорстокість. Так, іноді дітей підвішували за кисті рук над працюючою машиною, наражаючи на небезпеку отримати важку травму. При спробі до втечі дітей заковували в кайдани. За таких важких умов праці дітей майже не годували. Зазвичай вони отримували шматок чорного хліба, вівсяну юшку і згіркле сало. Такий каторжний режим праці на англійських фабриках призводив не тільки до повного виснаження організму дітей через кілька років роботи, але й до величезної смертності серед них від голоду, побоїв, епідемічних захворювань. Тих, хто виживав, вже у 17 – 18 років викидали з фабрик, бо підірване здоров'я не дозволяло їм працювати так, як хотіли фабриканти, отже, їх замінювали новими малолітніми жертвами. При цьому вони рідко могли знайти собі знову роботу, бо за час перебування на фабриці вони

не тільки не отримували ніякої освіти, але навіть не набували знання якої-небудь певної професії, тому змушені були братися за найважчу й чорну роботу⁹.

Всесвітньо відомий історик Ерік Хобсбаум зазначав, що «для вільної людини поступити на фабрику було не кращим, ніж потрапити до рабства, і всі, крім самих голодних, намагалися не потрапляти туди, і навіть коли потрапляли туди, чинили опір драконівській дисципліні наполегливіше, ніж жінки і діти, яких з цієї причини господарі воліли наймати»¹⁰. Автори двотомної праці «Історія західного суспільства» змушені визнати: «У XVIII столітті напівпримусова дитяча праця видавалася необхідною й була соціально прийнятною. З нашої сучасної точки зору, це була жорстока експлуатація й пляма у літопису нової індустріальної системи»¹¹. Проте і в першій половині XIX ст. широке використання та жорстокий визиск жінок і дітей на англійських заводах, фабриках, шахтах тощо продовжувалися, бо їхня праця для капіталістів була значно дешевшою, ніж чоловіча, а прибуток – головнішим за міркування моралі та християнських чеснот. Так, з усіх робітників у 1834 – 1847 рр. дорослі чоловіки складали лише близько 1/4 робочої сили, а понад половину – жінки, дівчата, підлітки та юнаки до 18 років і діти¹².

Вже згадана О. Г. Широкова слушно відзначала, що результатом виснажливої й напруженої праці дітей, часто у шкідливих умовах, був високий рівень поширення нещасних випадків на виробництві, розвиток у дітей професійних хронічних захворювань, передчасна втрата працездатності, падіння рівня моралі тощо¹³. На цих медичних аспектах дитячої праці в Англії варто зупинитися докладніше.

Показовими й водночас типовими для того часу були результати обстеження 6 місцевих бавовняних фабрик міста Стокпорт, проведеного двома місцевими лікарями. На фабриках загалом працювало понад 800 робітників, більшість яких складали діти; з них, за оцінкою лікарів, лише 183 були здоровими, 240 – виглядали вельми хворобливими, тобто вочевидь зі слабким здоров'ям, 258 – виглядали просто хворими, 43 – дуже кволими й немічними, 100 страждало від захворювання колінних суглобів та набряклих щиколоток; 17 мали проблеми з викривленням постави (хребта); причому до цього списку не були включені постраждалі від різних нещасних випадків¹⁴. Справді, діти дуже часто ставали потерпілими від нещасних випадків. Так, один лікар з Манчестера стверджував, що зі 106 дітей, яких він оглянув у місцевій недільній школі, 47 (серед яких були і хлопчики, і дівчатка) постраждали від нещасних випадків під час роботи на фабриках¹⁵.

Високі показники травмування дітей на виробництві, численні нещасні випадки, мізерна заробітна плата згубно впливали на стан здоров'я малолітніх робітників і призводили до непоправних наслідків, причому не тільки до збільшення кількості калік та інвалідів серед дітей, але й до загального погіршення їх фізичного та психонервового стану. Щодо останнього, то багатий і цікавий фактичний матеріал міститься у книзі одного з фундаторів марксизму Фрідріха Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», яку він написав за власними спостереженнями та достовірними джерелами, перебуваючи майже два роки в цій країні. Вона й дотепер залишається цінним історичним джерелом про умови життя й праці англійських робітників у добу промислової революції.

Сама природа фабричної праці тих часів, коли працюючі повинні були весь робочий день стояти на ногах, не маючи права присісти (за що каралися штрафами), дуже негативно позначалася на здоров'ї робітників. Тривале стояння на ногах, постійний механічний тиск верхньої частини тіла на хребет, кістки таза й ніг спричиняли опухлість суглобів, розширення вен, болі в попереку, спині та інші недуги. Перебування в задущливій, затхлій, часто до того ж і у спекотній атмосфері фабричних приміщень, де практично не було вентиляції, згубно впливало на дитячий організм. Повітря на багатьох фабриках мало підвищену вологість, з недостатньою кількістю кисню, й було насичене пилюкою або прогрітими випаровуваннями машинного масла. Не дивно, що в майбутньому багато хто з них набував астми та сухот.

Надмірна й тривала праця на фабриках, які зазвичай мали погані санітарні умови, фізичні покарання, постійне недоїдання через мізерну заробітну плату, жахливі житлові умови – все це послаблювало імунітет дитячого організму щодо різних хвороб (золотухи та ін.). Хірург Ф. Шарп писав про дітей, яких він побачив у Лідсі: «Мені траплялась безліч випадків золотухи, легеневих, шлункових та кишкових захворювань, щодо яких у мене, як у лікаря, не залишилося щонайменших сумнівів, що вони викликані роботою на фабриці»¹⁶. Справді, неякісне й нерегулярне харчування практично неминуче спричинювало серйозні проблеми в органах травлення, зокрема різні

виразкові хвороби. Проте чимало дітей взагалі жили надголодь. Ф. Енгельс зазначав, що у дітей робітників дуже часто споглядалася, насамперед внаслідок недостатнього харчування під час росту дитини, така хвороба, як рахіт (вузлуваті нарости на суглобах), яку він навіть називав «англійською хворобою»¹⁷. «Затвердіння кісток сповільнюється, розвиток скелета взагалі затримується, і поряд зі звичайними явищами рахіту часто зустрічаються викривлення ніг і хребта. Мені немає потреби згадувати про те, як посилюються ці хвороби від мінливостей життя робітника в періоди застою в торгівлі, безробіття й падіння заробітної плати під час криз. Наслідки поганого за якістю, але все ж одержуваного в достатній кількості харчування ще більш посилюються в періоди тимчасового недоїдання, які майже кожному робітнику доводиться пережити, принаймні, раз у житті. Діти, що живуть надголодь саме тоді, коли харчування їм найбільш необхідно, – а скільки буває таких дітей під час кожної кризи і навіть у період розквіту промисловості, – не можуть не бути вкрай слабкими, золотушними і рахітичними. Що вони саме такі, можна судити по їх вигляду»¹⁸, – писав Ф. Енгельс.

Ще більш важкими були умови праці дітей на рудниках і шахтах. Сама по собі ця надзвичайно важка для дитячого організму фізична праця призводила до викривлення ніг і хребта, увігнутих колін, вивернутих ступнів, запалення ліктьових і колінних суглобів та інших каліцтв. З іншого боку, повітря в шахтах, яке було бідним на кисень, змішаним з пилюкою та пороховим димом, вуглекислотою та сірчаними газами, дуже шкідливо відбивалося на легенях, порушувало діяльність серця та послаблювало органи травлення. Не дивно, що багато вмирало від швидкоплинних сухот.

Аналізуючи звіти, зібрані парламентськими та урядовими комісіями, Ф. Енгельс звернув увагу, що показники захворюваності дітей, як і дитячої смертності, були значно вищими в містах і промислових центрах, де зосереджувалися заводи й фабрики, ніж у сільській місцевості. Так, посилаючись на доповідь доктора Хокінса по Ланкаширу, що містилася у «Звіті фабричної комісії» (том 3), він писав, що, наприклад, у Манчестері понад 57% дітей робітників вмирали, не досягнувши п'яти років, між тим як серед дітей вищих класів до п'ятирічного віку цей показник становив тільки 20%, а в сільських округах середня цифра дітей усіх класів, що вмирали до п'яти років, становила менше 32%¹⁹. Також він посилався на статтю з журналу «Artizan», де знайшов з цього приводу більш точні дані, а саме: зіставляючи цифри смертних випадків по окремим дитячим хворобам у місті та на селі, зауважує, що епідемії в Ліверпулі і Манчестері тягнуть за собою загалом в три рази більшу смертність, ніж у сільських округах, що в містах захворювання нервової системи трапляються в п'ять разів частіше, а шлункові захворювання в два рази частіше, ніж на селі, тим часом як число смертних випадків від легеневих захворювань у містах у 2,5 більше, ніж у сільській місцевості. Особливо потерпали від різних хвороб і пошестей діти, яким доводилося тяжко працювати. Наприклад, від віспи, кору, коклюшу і скарлатини в містах вмирало в чотири рази більше дітей, ніж у селах, від водянки мозку – втричі більше, а від конвульсій – в десять разів більше²⁰.

Негативні явища, пов'язані з застосуванням дитячої праці на фабриках та шахтах Англії, поступово ставали надбанням гласності і предметом рішучого осуду все більшого числа сучасників. Уже в 1796 р. завдяки зусиллям д-ра Персиваля і Роберта Піля Старшого (бавовняного фабриканта, батька майбутнього прем'єр-міністра) обурення, яке сталося в громадській думці через відомості про безжальну експлуатацію дітей на фабриках і жорстоке поводження з ними, було настільки сильним, що парламент 1802 року прийняв закон, який поклав край найбільш кричущим зловживанням. Проте цей закон залишився на папері чи, за висловом відомого англійського історика А. Мортон, «мертвою буквою»²¹, тобто практично не застосовувався, бо його дія не поширювалася на міські фабрики.

Однак масштаби використання праці малолітніх робітників у фабричному виробництві зростали. Через жадібність бездушної буржуазії визиск дітей та підлітків на виробництві аж ніяк не послаб, а численні свідчення про жорстоке поводження з дітьми на фабриках, виснаження їх важкою працею й голодом, жахливі умови їх життя збуджували громадську думку й спричинили виникнення громадського руху за законодавче обмеження дитячої праці. Одним із перших привернув увагу до проблеми дитячої праці у Великій Британії знаний соціальний реформатор Роберт Оуен, який з цього приводу виступив у 1816 році в парламенті. На думку О. Широкової, саме у результаті діяльності Роберта Оуена було прийнято важливий закон, який поклав початок законодавчому обмеженню праці всіх категорій зайнятих на виробництві дітей²². Його справу продовжили найбільш прогресивні представники громадськості, які очолили рух за обмеження використання дитячої пра-

ці у промисловості й домагалися створення спеціальних парламентських комісій для ретельного вивчення умов праці дітей та підлітків у різних галузях виробництва.

Підсумком роботи першої парламентської комісії з цієї проблеми стало прийняття закону 1819 р., який, однак, стосувався лише текстильної промисловості (а саме бавовнопрядильних фабрик); він вперше встановлював вік (9 років), з якого малолітні могли допускатися до роботи на фабриках, забороняв нічну роботу для дітей і обмежував робочий день 12-ма годинами; до того ж він не передбачав створення ефективного нагляду у вигляді відповідної інспекції, а тому часто порушувався підприємцями²³.

Як бачимо, закони 1802 і 1819 років були вельми поміркованими. Громадські діячі й філантропи об'їжджали фабричні й рудникові райони північно-західної Англії та все більш рішуче вимагали в парламенті енергійних заходів, щоби зупинити експлуатацію фізично слабких робітників, особливо жінок і дітей. Завдяки почасти їх зусиллям виникло фабричне законодавство. Зібрані комісіями матеріали розкрили перед британським суспільством жахливе становище дітей на фабриках і шахтах та підштовхнули його до усвідомлення необхідності невідкладних заходів, спрямованих на обмеження дитячої праці. Результатом тривалої боротьби прогресивної громадськості (зокрема в особі таких діячів, як Р. Остлер, М. Садлер, Д. Фільден та лорд Ешлі) за покращення становища дітей на промислових підприємствах було прийняття законів, які послужили основою першого в світі фабричного законодавства.

Першим серйозним кроком став закон (акт) від 29 серпня 1833 р., дія якого поширювалася на всі прядильні й ткацькі фабрики і який обмежив робочий день для дітей 9 – 13 років 8 годинами, а для підлітків і юнаків віком 14 – 18 років – 12 годинами, а також забороняв використання праці дітей до 9 років, їх треба було зарахувати до початкових шкіл, які власники фабрик зобов'язані були за свій рахунок відкрити при своїх фабриках²⁴. Таким чином, діти віком до 12 років відтепер мали працювати не більше 48 годин на тиждень, тобто 6 робочих днів по 8 год. при одному вихідному, а для підлітків від 13 до 16 років таких «пільгових» умов не було – для них робочий тиждень складався з 69 годин (згідно із законом 1825 р., робота по суботах обмежувалася 9-ма год.). Закон також забороняв використовувати дітей і підлітків на нічній роботі, вперше встановлював відмінність між підлітками і дітьми і, що варто підкреслити, передбачав медичний огляд неповнолітніх на придатність до роботи на фабриках. Важливою складовою закону 1833 р. стало створення інституту спеціальних інспекторів (які отримували платню), які мали стежити за запровадженням та виконанням цього закону²⁵.

Треба зазначити, що закон 1833 р. зустрів уперту протидію з боку власників фабрик, які воліли зовсім не брати малолітніх на роботу, ніж виконувати нові правила закону, які видавалися їм надто складними й суворими. Вони вдалися до свого роду саботажу, почавши скорочувати кількість малолітніх робітників, незважаючи на відкриття все нових і нових фабрик. За 1835 – 1838 рр. число працюючих дітей скоротилося майже наполовину (з 56,5 тис. до 29,3 тис.).

Проте агітація на користь подальшого розвитку фабричного законодавства (зокрема й щодо полегшення долі дітей) і поширення його на інші галузі промисловості не припинялася. У 1840 році була призначена перша королівська комісія під орудою лорда Ешлі для обстеження становища робітників. Комісія виявила, що умови праці у вугільній промисловості вочевидь погіршилися після прийняття закону 1833 р., а застосування дитячої праці на шахтах навіть зросло, особливо в Ланкаширі та Вест Райдінгу²⁶. Комісія збрала кричущі факти щодо роботи дітей і жінок, які працювали на шахтах у брудних і небезпечних умовах протягом 12 – 14 годин щодня. Наведені в її звіті приклади вражають. Так, шістнадцятирічна Хелен Рід, яка працювала на шахті 5 років з 4-ї ранку й до 6-ї вечора, розповідала, що їй доводилося тягнути на спині вантаж у 100 кілограмів; дівчинка 6-ти років змушена була переносити у вузькій штольні 25 кілограмів вугілля; Джон Севіл, семилітній хлопчик, розповів про свою роботу: впродовж 12 годин, у північній темряві, відчиняти й зачиняти дверцята у штольні, коли везли візки з вугіллям, тому «я ніколи не бачу денного світла, крім неділі»²⁷. І подібних прикладів у звіті містилося дуже багато.

Після доповіді комісії в парламенті, в якій йшлося про те, що на вугільних копальнях працюють навіть 5-річні діти, що жінки й дівчатка поповзом тягнуть важезні візки з вугіллям тощо, стало очевидним, що парламентарі мають зреагувати на ці обурливі факти. Тому практичним результатом роботи комісії стало видання в 1842 р. першого закону про гірничі промисли (так

званий закон лорда Шефтсбері), а згодом і докорінний перегляд закону 1833 р. Закон про шахти 1842 р. заборонив жінкам і дітям до 10 років працювати під землею, також підлягали забороні нічні роботи для жінок і дітей; за виконанням нових правил на копальнях повинні були стнежити спеціальні інспектори, посади яких були вперше запроваджені у вугільній промисловості (так звана гірнича інспекція).

Щоби запобігти спробам фабрикантів всіляко обходити прийняті раніше закони (за допомогою так званих фальшивих черг та інших маніпуляцій з режимом роботи на фабриках), було прийнято закон від 4 червня 1844 р., який точно встановлював час роботи, тривалість перерви, відвідування дітьми шкіл. Цим законом праця малолітніх була скорочена до 6,5 годин на день або визначена в 10 год., але через день. До речі, всі правила про роботу підлітків (з 14 до 18 років) вперше були поширені й на жінок. Ця обставина набула продовження у поданому до парламенту Джоном Фільденом біля (проекту закону), згідно з яким час роботи підлітків і жінок мав бути негайно скорочений до 11 годин на день (тобто 63 години на тиждень), а з 1 травня 1848 р. – до 10 годин (тобто 58 годин на тиждень). Біль майже не зустрів опору в парламенті й став законом 8 червня 1847 р. Закон цей мав неабияке значення, адже, за нашими підрахунками, на всіх прядильних і ткацьких фабриках Британії станом на 1847 р. діти, підлітки та жінки складали 67% робітників, задіяних на виробництві.

Таким чином, ситуація з використанням дитячої праці в англійській промисловості на середину XIX ст., коли індустріальна революція добігала свого кінця, дещо покращилася. У дослідженнях більшості істориків як того часу, так і сучасних це подається насамперед як результат зусиль прогресивної громадськості, обуреної жахливими умовами життя та праці дітей на промислових підприємствах країни, а також поступками з боку правлячої еліти, найбільш тверезо мислячі представники якої зрозуміли, що таке становище малолітніх робітників не тільки перебуває у волаючій невідповідності з офіційно проголошеною відданістю християнській моралі, але й небезпечно посилює соціальну напругу у суспільстві, особливо з огляду на чартиський рух у своїй країні та революційних подій у Європі в 1848 – 1849 рр.

З точки зору авторки статті, зміна ставлення до феномену дитячої праці, тобто започаткування законодавчого обмеження її використання та деяке покращення умов їхньої праці, були зумовлені, не в останню чергу, саме медичним чинником. Ф. Енгельс мав рацію, коли писав, що безжальний визиск і відсутність медичного догляду, на що була приречена величезна маса дітей-робітників, веде до «виродження всього робітничого класу»²⁸. Хоча чимало фабрикантів, як зазначалося вище, чинили спротив спробам у законодавчому порядку обмежити можливості їх жорстокої експлуатації беззахисних дітей, все ж більшість промисловців, хоча й згнітивши серцем, не могли не визнати згубного впливу непомірно важких умов фабричної праці на дітей та підлітків, яскравим доказом чого було різке зростання кількості покалічених та важкохворих дітей. З огляду на це, а не з міркувань християнської моралі чи докорів совісті, у капіталістів виникала занепокоєність можливістю використання праці цього покоління робітників у майбутньому. Медичні свідчення, зібрані парламентськими та урядовими комісіями, переконували у справедливості таких побоювань. Зазначалося, що у багатьох випадках працездатність робітників, які починали трудитися на фабриках у ранньому дитячому віці, повністю або частково втрачалася, коли вони досягали віку 25 – 30 років. Так, один із членів комісії (медик за освітою) Лаудон вважав побоювання про те, що від тих, хто залишився живим після роботи на фабриках, вийде слабе потомство, більш ніж обґрунтованим з фізіологічної точки зору²⁹. У звітах урядових і парламентських комісій були наведені сотні прикладів, які свідчили, що праця дітей на фабриках суттєво затримувала їх ріст і вагу, навіть коли вони досягали дорослого віку. Один із великих фабрикантів, такий собі Роберт Грег якось визнав, що, якщо так триватиме й надалі, то фабричні робітники Ланкаширу незабаром перетворяться на породу пігмеїв, а офіцери, які відали рекрутським набором, часто скаржилися, що фабричні робітники мало придатні до військової служби, бо були настільки малі зростом, худими й слабосилими, що бракувалися лікарями; наприклад, у Бірмінгемі з 613 наwerbованих рекрутів тільки 238 виявилися придатними до служби³⁰.

Перед членами парламенту, яких ознайомили з цими звітами, вимальовувалася безрадісна перспектива фізичного виродження декількох поколінь робітників, що поставило б під загрозу забезпечення промислових підприємств робочою силою, а, отже, й темпи промислового розвитку країни в цілому. Розуміння того, що продовження непомірної праці й визиску дітей, незважаючи на фізі-

ологічні особливості дитячого організму, зумовлюють його слабку опірність численним хворобам та епідеміям, ведуть до критичного послаблення фізичних сил ще в дитячому віці, а тому суттєво знижують можливості продуктивної праці та загальний ресурс життєдіяльності при досягненні дорослого віку, як видається, стало важливим чинником, що спонукав правлячі кола до поступок у соціальній царині, насамперед, у вигляді запровадження засад фабричного законодавства.

Підбиваючи підсумки, зазначимо наступне. Вже на першому етапі індустріальної революції діти стали помітним компонентом контингенту робочої сили на фабриках і шахтах. У першу чергу, вони послужили головним джерелом постачання дешевої й покірної робочої сили на фабрики текстильної промисловості. Праця дітей, втративши свою допоміжну роль, яку вона відігравала у доіндустріальний період, набула більш масового та регулярного характеру, перетворилася на самостійну складову продуктивних сил і почала виступати на ринку праці серйозним конкурентом для дорослих робітників³¹. Для фабрикантів і власників шахт використання дитячої праці було вельми вигідною й прибутковою справою (мізерна платня, беззахисність дітей тощо). Діти, як правильно писав Ф. Енгельс, «були, зрозуміло, цілковитими рабами свого господаря, який поведився з ними з найбільшою жорстокістю і варварством»³². Масовий характер використання дітей на виробництві з часом привернув увагу громадськості до умов їхньої праці. Треба сказати, що британське суспільство було шоковане, дізнавшись про жахливі умови життя та праці дітей, зокрема й зовсім малолітніх, про той визиск і покарання, яким вони піддавалися з боку фабричної адміністрації, про численні нещасні випадки й каліцтва, яких вони зазнавали на виробництві. Багато хто почав розуміти, що становлення низки галузей англійської промисловості і відповідно вражаючі успіхи промислового розвитку країни були досягнуті завдяки масовому та інтенсивному використанню дитячої праці, або, за словами Ф. Енгельса, «за рахунок здоров'я й життя англійських дітей».

Громадський рух за обмеження дитячої праці став важливою складовою боротьби демократичних сил за розробку та запровадження фабричного законодавства в національному масштабі. Обстеження умов праці та життя дітей декількома парламентськими та урядовими комісіями виявили, що сумними «супутниками» цих умов були злидні, антисанітарія, нерідко відсутність елементарної гігієни, розвиток численних хронічних хвороб, загальне послаблення фізіологічних характеристик і навіть повне виснаження дитячого організму. Такий стан речей міг стати «міною сповільненої дії», адже підривав продуктивні сили майбутніх поколінь англійських робітників, що об'єктивно могло послабити конкурентоспроможність англійської промисловості та позначитися на темпах її розвитку. Як видається автору статті, цей момент серед мотивів, які спонукали правлячий клас Британії погодитися на прийняття фабричного законодавства, ще недостатньою мірою враховується істориками при розгляді зазначеної проблеми. Більше того, можна зробити припущення, що саме медичний аспект дитячої праці в англійській промисловості сприяв тому, що була спеціально створена комісія з охорони здоров'я в містах, результатом роботи якої став прийнятий у 1848 р. закон про охорону здоров'я. Іншими словами, сприяв усвідомленню англійською громадськістю та правлячими колами необхідності створення у великих містах і промислових центрах хоча б яких-небудь засад системи охорони здоров'я для більш широкого загалу, а не тільки привілейованих верств суспільства.

¹ Островский А. В. *История цивилизации* [The History of Civilization]. СПб, 2000. С. 217 – 219.

² Широкова-Мурараш О. Г. *Дитяча праця у промисловості Англії першої половини XIX століття* [Child Labour in the Industry of England in the first half of the XIX century]. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук 07.00.02 – Всесвітня історія. Чернівці, 2000; Широкова О. Г. *Умови праці та життя дітей у промисловості Англії в першій половині XIX століття*. [Working and Living Conditions for Children in the Industry of England in the first half of the XIX century]. In: Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей, Випуск 6. Чернівці: ЧДУ, 1999. С. 209 – 222; Широкова О. Г. *Законодавче регулювання дитячої праці у промисловості Англії в першій половині XIX століття* [Legislative Regulation of Child Labour in the Industry of England in the first half of the XIX century]. In: Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Випуск IX. Тернопіль, 1999. С. 133 – 138.

- ³ Татаринова К. Н. *Очерки по истории Англии 1640 – 1815 гг.* [Essays on the History of England 1640 – 1815's]. М.: Институт международных отношений, 1958. С. 313.
- ⁴ *The Western Experience* / M. Chambers, R. Grew, D. Herlichy, Th. K. Rabb, I. Woloch. Fifth ed. Vol. III. The Modern Era. N.Y.: McGraw-Hill, Inc., 1991. P. 928.
- ⁵ Татаринова К. Н. *Очерки по истории Англии 1640 – 1815 гг.* [Essays on the History of England 1640 – 1815's]. С. 315.
- ⁶ Цит. за: Поулсен Ч. *Английские бунтари* [The English Rebels]. Пер. с англ. ред., предисл. и коммент. С. Н. Бурина. М.: Прогресс, 1987. С. 160.
- ⁷ Татаринова К. Н. *Очерки по истории Англии 1640 – 1815 гг.* [Essays on the History of England 1640 – 1815's]. С. 314.
- ⁸ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. По собственным наблюдениям и достоверным источникам. In: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. Том 2. С. 381.
- ⁹ Татаринова К. Н. *Очерки по истории Англии 1640 – 1815 гг.* [Essays on the History of England 1640 – 1815's]. С. 315 – 316.
- ¹⁰ Хобсбаум Э. *Век революции. Европа 1789 – 1848* [The Age of Revolution. Europe 1789 – 1848's] / Пер. с англ. Л. Д. Якуниной. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. С. 287.
- ¹¹ McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. A. *History of Western Society*. Second Edition. Vol. II.: From Absolutism to the Present. Boston: Houghton Mifflin Company, 1983. P. 785.
- ¹² Хобсбаум Э. *Век революции. Европа 1789 – 1848* [The Age of Revolution. Europe 1789 – 1848's]. С. 76.
- ¹³ Широкова-Мурараш О. Г. *Дитяча праця у промисловості Англії першої половини XIX століття* [Child Labour in the Industry of England in the first half of the XIX century]. С. 12 – 13.
- ¹⁴ Inglis Br. *Poverty and the Industrial Revolution*. London, Partner, 1972. P. 330.
- ¹⁵ Inglis Br. *Poverty and the Industrial Revolution*. P. 331.
- ¹⁶ Цит. за: Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 386.
- ¹⁷ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 335.
- ¹⁸ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 335 – 336.
- ¹⁹ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 341.
- ²⁰ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 341.
- ²¹ Morton A. L. *A People's History of England*. New York, International publishers, 1979. P. 378.
- ²² Широкова-Мурараш О. Г. *Дитяча праця у промисловості Англії першої половини XIX століття* [Child Labour in the Industry of England in the first half of the XIX century]. С. 14.
- ²³ *A History of Civilization* / R. W. Winks, Cr. Brinton, J. B. Christopher, R. L. Wolff. Volume II. 1648 to the Present. Seventh edition. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1988. P. 643.
- ²⁴ McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. *A History of Western Society*. P. 787.
- ²⁵ *A History of Civilization* / R. W. Winks, Cr. Brinton, J. B. Christopher, R. L. Wolff. Volume II. P. 643.
- ²⁶ Morton A. L. *A People's History of England*. P. 378 – 379.
- ²⁷ Morgan D. *A Short History of the British People*. Leipzig, Veb Verlag Enzyklopadie, 1972. P. 53.
- ²⁸ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 336.
- ²⁹ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 387.
- ³⁰ Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 388, 426.
- ³¹ Широкова-Мурараш О. Г. *Дитяча праця у промисловості Англії першої половини XIX століття* [Child Labour in the Industry of England in the first half of the XIX century]. С. 15.
- ³² Энгельс Ф. *Положение рабочего класса в Англии* [The Condition of the Working Class in England]. С. 379.

References

1. Chambers M., Grew R., Herlichy D., Rabb Th. K., Woloch I., *The Western Experience*, Fifth ed. Vol. III., The Modern Era, New York, McGraw-Hill, Inc., 1991, 928 p.
2. Engels F., Polozhenie rabocheho klassa v Anglii [The Condition of the Working Class in England], in «Marks K., Engels F. Sochineniya. Izdanie vtroe», Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1955, T. 2., s. 231 – 517.
3. Khobsbaum E., Vek revolyutsii. Yevropa 1789 – 1848 [The Age of Revolution. Europe 1789 – 1848's], Rostov-na-Donu, Feniks, 1999, 480 s.
4. Inglis Br., *Poverty and the Industrial Revolution*, London, Partner, 1972, 330 p.
5. McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. A., *History of Western Society*, Second Edition, Vol. II.: From Absolutism to the Present, Boston, Houghton Mifflin Company, 1983, 785 p.
6. Morgan D., *A Short History of the British People*, Leipzig, Veb Verlag Enzyklopadie, 1972, 253 p.
7. Morton A. L., *A People's History of England*, New York, International publishers, 1979, 378 p.
8. Ostrovskiy A. V., Istoriya tsivilizatsii [The History of Civilization], Sankt-Peterburg, 2000, 359
9. Poulsen Ch., Angliyskie buntari [The English Rebels], Moskva, Progress, 1987, 280 s.
10. Shyroкова O. H., Umovy pratsi ta zhyttia ditei u promyslovosti Anhlii v pershii polovyni XIX stolittia [Working and Living Conditions for Children in the Industry of England in the first half of the XIX century], in «Pytannia istorii novoho ta novitnoho chasu: Zbirnyk naukovykh statei», Vyp. 6, Chernivtsi, ChDU, 1999, s. 209 – 222.
11. Shyroкова O. H., Zakonodavche rehuliuвання dytiachoi pratsi u promyslovosti Anhlii v pershii polovyni XIX stolittia [Legislative Regulation of Child Labour in the Industry of England in the first half of the XIX century], in «Naukovi zapysky Ternopil'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia», Vyp. IX, Ternopil, 1999, s. 133 – 138.
12. Shyroкова-Murarash O. H., Dytiacha pratsia u promyslovosti Anhlii pershoi polovyny XIX stolittia [Child Labour in the Industry of England in the first half of the XIX century], Avtoreferat na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorichnykh nauk 07.00.02 – Vsesvitnia istoriia, Chernivtsi, 2000, 27 s.
13. Tatarinova K. N., Ocherki po istorii Anglii 1640 – 1815 gg. [Essays on the History of England 1640 – 1815's], Moskva, Institut mezhdunarodnykh otnosheniy, 1958, 456 s.
14. Winks R. W., Brinton Cr., Christoper J. B., Wolff R. L., *A History of Civilization*, Volume II. 1648 to the Present, Seventh edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1988, 643 p.